

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ**

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни

«Конституційне право»

**обов'язкових компонент
освітньо-професійної програми першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти**

08 Право 081 Право

за темою – *Конституційні засади громадянського суспільства*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 р. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 р. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 (протокол від 18.08.2023 № 8).

Розробник: професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Коломієць Ю. М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, к.ю.н., доцент Зубенко Г. В.
2. Доцент кафедри конституційного і міжнародного права факультету № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ, к.ю.н., доцент Логвиненко Є. С.

План лекції:

1. Поняття та структурні елементи громадянського суспільства.
2. Конституційні передумови становлення громадянського суспільства в Україні.

Рекомендована література

Основна:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. (із змін.). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст.502.
3. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 53. Ст.799.
4. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст.429.
5. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 554 с.
6. Конституційне право України: підручник. Ужгород: ВД «Гельветика», 2018. 461 с.
7. Конституційне право: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2017. 358 с.
8. Конституційне право: підручник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука. Харків, 2019. 484 с.
9. Панкевич О. З. Державне право зарубіжних держав: підручник. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 259 с.
10. Порівняльне конституційне право: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 327 с.
11. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права: рекомендовано МОН України / за заг. ред. Л. Р. Наливайко. Київ: Хай-Тек Прес, 2016. 628 с.
12. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: академічний курс. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 461 с.

Додаткова:

1. Бондаренко Н. О. Громадянське суспільство в Україні: історико-правові аспекти становлення та розвитку. *Форум права*. 2017. № 5. С. 57–63. URL: <https://forumprava.pp.ua/files/057-063-2017-5-----9-.pdf>.
2. Вільчик Т. Адвокатура та громадянське суспільство у правовій державі. *Право України*. 2014. № 11. С. 243-250.
3. Калінічева Г. Державна політика підтримки розвитку організацій громадянського суспільства в країнах ЦСЄ. *Віче*. 2013. № 20. С. 7-11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2013_20_3
4. Крисюк Ю. Розбудова правової держави в Україні: проблеми та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія «Право»*. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 1. С. 36-40.

5. Кудряченко А. Засадничі демократичні цінності та їх вплив на розбудову громадянського суспільства в країнах Європи. *Віче*. 2015. № 2. С. 3-7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2015_2_3

6. Кудряченко А. Сучасний досвід застосування прямої демократії в країнах ЦСЄ. *Віче*. 2013. № 20. С. 2-6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2013_20_2

7. Ткаченко І. Громадянське суспільство і Європейський Союз: функціонування й співпраця. *Віче*. 2015. № 2. С. 15–19.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. <http://portal.rada.gov.ua/> – офіційний веб-сайт Верховної Ради України.
2. <http://www.ccu.gov.ua> – офіційний сайт Конституційного Суду України.

3. <http://www.ombudsman.kiev.ua> – офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України.

4. Формування та становлення громадянського суспільства в Україні: монографія / В. І. Цимбалюк, В. І. Гришко, І. В. Міщук та ін. Одеса: КУПРІЄНКО СВ, 2019. 158 с. URL: <http://ep3.nuwm.edu.ua/17306/1/Монографія%20Громад-вар2%20%282%29.pdf>

Текст лекції

1. Поняття громадянського суспільства

Громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів і колективів, для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління.

У проекті Конституції України в редакції від 1 липня 1992 р. третій розділ називався «Громадянське суспільство і держава», який містив глави: «Загальні положення», «Власність», «Підприємництво», «Екологічна безпека», «Сім'я», «Освіта, наука і культура», «Громадські об'єднання», «Свобода інформації» (глави 7–14). Але до тексту чинної Конституції України 1996 р. категорія «громадянське суспільство» не включена, хоча багато положень цього розділу знайшло втілення насамперед у її першому і другому розділах. Зокрема, у ст. 64 проекту Конституції від 1 липня 1992 р. встановлювалося досить демократичне положення: «Держава підпорядковується громадянському суспільству і спрямовує свою діяльність на забезпечення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості», в частині третій ст. 66 закріплювалося: «Держава підтримує соціальну функцію власності». Ця ідея знайшла втілення в частині третій ст. 13 Конституції України 1996 р. в положенні про те, що «власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству».

Структурними елементами громадянського суспільства є:
а) добровільно сформовані первинні самоврядні угруповання людей (сім'я,

різні асоціації, господарські корпорації, клуби за інтересами, інші суспільні об'єднання); б) сукупність недержавних суспільних відносин; в) господарська і приватна частина життєдіяльності людей, їх звичаї, традиції; г) сфера самоврядних організацій і індивідів.

Конституційно-правове регулювання у країнах з демократичним політичним режимом спрямоване на підтримку громадянського суспільства. В основі будь-якого громадянського суспільства покладені такі найбільш загальні ідеї і принципи, як: 1) економічна свобода, багатоманітність форм власності, ринкові відносини; 2) визнання і захист природних прав і свобод людини і громадянина; 3) легітимність і демократичний характер державної влади, рівність усіх перед законом і правосуддям, належна правова захищеність особи; 4) правова держава, яка базується на принципі поділу і взаємодії гілок державної влади; 5) політичний і ідеологічний плюралізм, наявність легальної опозиції; 6) свобода слова і друку, незалежність засобів масової інформації; 7) невтручання держави у приватне життя громадян, їх взаємні обов'язки і відповідальність; 8) класовий мир, партнерство і національна злагода; 9) ефективна соціальна політика, яка забезпечує гідний рівень життя людей.

У політологічній і юридичній літературі немає усталеного розуміння щодо поняття «громадянське суспільство», про складові елементи такого суспільства, які в літературі йменуються інститутами і структурами. Одні автори вважають, що інститути громадянського суспільства – це комплекс соціокультурних, етнонаціональних, сімейно-побутових та інших зв'язків, які забезпечують соціалізацію і виховання особи. На думку інших авторів, інститутами громадянського суспільства є вільна підприємницька діяльність, гарантована державою свобода підприємницької, трудової і споживчої діяльності. Більшість дослідників вважають, що інститутами громадянського суспільства є такі його структури, як сім'я, різні системи освіти, церква, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, організації, з допомогою яких забезпечується задоволення економічних, професійних, культурних, релігійних та інших інтересів і потреб різних соціальних прошарків, груп і окремих індивідів.

Досить поширеною є точка зору, що громадянське суспільство охоплює сукупність моральних, правових, економічних, політичних відносин, включаючи власність, працю, підприємництво, організацію і діяльність суспільних об'єднань, систему виховання, освіти, науки і культури, сім'ю, систему засобів масової інформації, неписані норми людської поведінки, конкретні аспекти політичного режиму. Вважаємо, що для такого широкого розуміння обсягу громадянського суспільства є всі підстави.

Громадянське суспільство починається з громадянина, його прав і свобод, забезпечення гідності особи. Саме звання «громадянина» є синонімом рівноправності і самоповаги особи і не допускає привілеїв, відмінностей і обмежень у правах. Правовий статус кріпаків був принизливим, ущемленим, тим більше – рабів. Тому без забезпечення

свободи неможливо говорити про наявність у країні громадянського суспільства.

Слід зазначити, що до понятійного апарату державознавства і політології термін «громадянське суспільство» ввійшов досить вагомо. Становлення такого суспільства пов'язане з відповідним етапом у розвитку людства, держави і права. Суспільство на відміну від держави існувало завжди. Але не завжди воно було громадянським. Термін «громадянське суспільство» вперше вживається у працях Арістотеля, де він вивів його від слова «громадянин», тобто «суспільство громадян», які є вільними і освіченими. Проблема громадянського суспільства як наукова проблема у XVII ст. аналізувалася у працях Г. Греція, Т. Гобса, Дж. Локка. У XVIII ст. вагомий внесок у розвиток теорії громадянського суспільства зробили Ж. Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, В. Гумбольдт, Д. Віко та інші мислителі. У XIX ст. питання взаємозв'язку держави і громадянського суспільства вивчав Гегель, який дійшов висновку, що громадянське суспільство являє собою стадію в діалектичному русі від сім'ї до держави. Абсолютна свобода в гегелівській системі отримує втілення в державі, яка співвідноситься з громадянським суспільством, як «небо» і «земля». На відміну від Гегеля англійський філософ Дж. Локк на перше місце ставив не державу, а суспільство і визнавав за державою тільки той обсяг повноважень, який санкціонований суспільним договором між громадянами. Це положення на сучасному етапі державотворення в Україні є досить важливим з погляду співвідношення держави і громадянського суспільства.

Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Фергюсон та інші, по-різному аргументуючи і деталізуючи положення про громадянське суспільство як джерело легітимності держави, підкреслювали його верховенство над державою. Таке бачення є концептуально важливим. Чинна Конституція України (ст. 5), закріплюючи положення про те, що народ є першоджерелом влади, виходить саме з цього підходу. У марксистському тлумаченні громадянське суспільство стало синонімом базису, оскільки в теорії історичного матеріалізму провідне місце належить виробничим відносинам.

Історія громадянського суспільства, його становлення і розвитку в Україні, як і в інших країнах СНД, в аспекті співвідношення з державою, процесом формування конституціоналізму ще не проаналізована. А в цій історії було багато драматичного, оскільки був і сталінський терор, і горбачовська «перебудова», загинули мільйони людей, і не тільки в період війн, а й у роки голодоморів, репресій. Були революції й контрреволюції. Ця історія пов'язана безпосередньо і з політичним тоталітарним режимом, за якого були підстави говорити не про громадянське, а про адміністративне суспільство.

Загалом XX ст. стало періодом безпрецедентної експансії держави у сферу приватного життя громадян, особливо у СРСР у радянський період, у фашистській Німеччині. Є всі підстави вважати, що конституційне положення про невтручання держави у приватне життя громадян суттєво

порушувалося, у тому числі в державах з усталеними демократичними традиціями.

Світовий досвід свідчить, що сучасний етап взаємозв'язку держави і громадянського суспільства характеризується тим, що держава не тільки виступає чинником консолідації суспільства, а й розширює свої «завоювання» на його території, вводить додаткові правові механізми контролю над громадянами. Це проявляється в установленні ідентифікаційних кодів для платників податків, застосуванні непопулярних засобів у зв'язку з тероризмом, боротьбою з наркобізнесом тощо. Це проявляється у розширенні компетенції відповідних органів державної влади. Така тенденція, наприклад, досить яскраво проявляється у законодавчому розширенні повноважень Президента США, деяких силових структур цієї держави після терористичного акту 11 вересня 2001 р. Ускладнення суспільного життя, посилення загроз національній безпеці у різних країнах світу веде до того, що держави намагаються посилити контроль над громадянами, політичними партіями, асоціаціями, профспілками, іншими структурами.

Водночас у 70–80-х роках ХХ ст. розширюється простір громадянського суспільства, виникають нові форми громадських рухів, оригінальні форми суспільно-політичної мобілізації (партії-рухи, народні фронти тощо), які не суперечать конституційним нормам. Усе це, з одного боку, спонукало до наукових досліджень з проблем громадянського суспільства, а з другого – розширення нормативно-правової регламентації організації і діяльності основоположних структур громадянського суспільства, зокрема політичних партій. Так, уперше в історії конституційно-правового регулювання в Україні в статтях 36 і 37 Конституції України 1996 р. широко закріплюється правовий статус політичних партій, інших об'єднань громадян, визначається характер їх зв'язків з державою. Принципове значення в цьому аспекті має закріплення в ст. 15 Конституції положення щодо політичної та ідеологічної багатоманітності.

Взаємовідносини держави і громадянського суспільства – це не рух в одному напрямі. Практика України, Росії, інших пострадянських держав, країн західної демократії свідчить, що громадянське суспільство намагається дедалі активніше впливати на державу, нав'язуючи їй інституціоналізацію нових цінностей і норм. Наприклад, необхідність впровадження численних заборон і обмежень екологічного характеру. Є підстави вважати, що таким чином громадянське суспільство в межах конституційних приписів виконує свою основоположну функцію – виявлення визрілих у надрах соціуму запитів і трансляцію їх насамперед через політичні партії на рівень державних інститутів. Так, частина друга ст. 36 Конституції України встановлює, що «політичні партії в Україні сприяють формуванню і впровадженню політичної волі громадян». Це є досить позитивним процесом.

Сучасне конституційно-правове регулювання суспільних відносин в Україні, в інших пострадянських країнах спрямоване на плідну «співпрацю» держави і громадянського суспільства. Це є і відображенням домінування в

юридичній і політологічній науках точки зору про те, що немає сенсу жорстко протиставляти державу і громадянське суспільство, оскільки держава отримує свою легітимацію від суспільства і функціонально має бути спрямована на розв'язання проблем суспільства і людини. Тому громадянське суспільство в сучасному його розумінні являє собою необхідний і раціональний спосіб співіснування людей, який базується на свободі, праві і демократії при розумно необхідному втручанні держави. Таке суспільство є природною формою соціальної організації. З такої моделі і виходить чинна Конституція України, закріплюючи засади правового статусу основоположних структур громадянського суспільства, характер, принципи і зміст їх взаємовідносин з державними інституціями.

У ідеалі громадянське суспільство можна розглядати як суспільство, в якому існують розвинуті економічні, культурні, правові, соціальні відносини між його індивідами. У такому суспільстві є досить широкою сфера публічних відносин, в якій активно діють політичні партії, масові громадські рухи, групи за інтересами, переконаннями, за іншими ознаками. Таке суспільство добивається демократизації влади, всебічного захисту і гарантування прав людини і громадянина, оптимальної взаємодії більшості і меншості на основі узгодження позиції державних і громадських інститутів.

У реальному житті суспільства завжди є такий соціальний простір, в якому люди взаємодіють між собою без контролю держави. Ці зв'язки між людьми і їх групами мають суттєве значення для підтримання соціальної і духовної сфер життєдіяльності держави і суспільства. Вони підтримуються і відтворюються від покоління до покоління. Інтереси і потреби окремих індивідів і соціальних угруповань повинні і можуть мати самостійну і незалежну від велінь держави основу для своєї реалізації. Конституційно-правове регулювання спрямоване на такий підхід щодо взаємозв'язків держави і структур громадянського суспільства.

Громадянське суспільство перебуває в діалектичному зв'язку з державою. Основоположною соціально-економічною передумовою правової держави є саме громадянське суспільство, їх взаємозв'язок проявляється в тому, що чим сильніше громадянське суспільство, тим менше помітна роль держави. І навпаки – недорозвинуте громадянське суспільство веде до надмірного посилення держави, яка поглинає суспільство, домінує над ним. Важливо, щоб державні органи перебували в полі зору недержавних структур, а останні в свою чергу діяли в межах Конституції і законів, враховували об'єктивні потреби держави. Досвід багатьох західних країн з усталеними традиціями демократії свідчить, що саме така система взаємовідносин держави і громадянського суспільства забезпечує стабільність суспільства і держави, демократичний вектор розвитку соціуму. Чим більше розвинуте громадянське суспільство, тим більше є підстав для становлення держави як демократичної, а не авторитарної чи тоталітарної. Саме в становленні в Україні дієздатного громадянського суспільства бачиться єдино можливий шлях побудови демократичної, правової, соціальної держави, як це

закріплено у ст. 1 Конституції України. І на це має бути спрямований потенціал конституційного законодавства, насамперед Конституції України.

2. Конституційно-правові передумови становлення в Україні громадянського суспільства

Проблема становлення громадянського суспільства на пострадянському просторі – одна з найбільш актуальних. І в літературі їй приділяється суттєва увага, що пов'язано з формуванням у країнах колишнього Радянського Союзу правової державності, врахуванням позитивного досвіду конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

У системі нормативно-правових актів держави Конституція України займає особливе місце: її норми мають найвищу юридичну силу, є нормами прямої дії. Вона визначає демократичну спрямованість розвитку правової і політичної систем країни. Відповідно конституційні норми можуть активно впливати на темпи розвитку не тільки державних інституцій, а й структур громадянського суспільства. При цьому слід виходити з того, що немає підстав жорстко протиставляти державу і громадянське суспільство, оскільки вони перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Це знайшло відображення і в Конституції України, яка регламентує не тільки основи правового статусу і систему органів державної влади, а й встановлює концептуально важливі положення щодо структур громадянського суспільства, зокрема політичних партій, професійних спілок тощо.

На сьогодні для науки і практики державотворення актуальною є проблематика громадянського суспільства. Це пов'язано з тим, що Українська держава і суспільство перебувають на трансформаційному етапі свого розвитку. При цьому формування громадянського суспільства відбувається паралельно із становленням правової державності. Незважаючи на те, що для їх усталеного розвитку створені належні конституційно-правові засади, обидва ці процеси йдуть складно. Хоча в Конституції і є деякі недосконалі положення, вона є ґрунтовною основою становлення дієздатного громадянського суспільства і правової державності. У цьому аспекті суттєве значення мають закріплені в ній принципи конституційного ладу: народовладдя, державний суверенітет, поділу влади, політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, верховенство права, Конституції і законів.

На сучасному етапі політична характеристика громадянського суспільства найбільш чітко коригується з процесом становлення правової державності, в основі якого покладена ідея забезпечення прав людини і громадянина. Формування в Україні, як і в інших пострадянських країнах, громадянського суспільства реалізується на конституційних засадах і відбувається в межах загальноцивілізаційних закономірностей і тенденцій з врахуванням регіональної специфіки та історичного етапу розвитку кожної країни. Цей процес базується на ґрунтовних конституційних приписах. Функціонування держави і структур громадянського суспільства відбувається насамперед на базі норм Конституцій, в яких містяться норми-

принципи, норми-цілі, норми-завдання, що мають основоположне значення. Враховується досвід інших країн світу. Так, уперше в історії світового конституціоналізму в Конституції США 1787 р. був закріплений принцип поділу влади, який відіграє суттєву роль не лише для узгодженого функціонування державного механізму і недопущення узурпації влади однією з гілок влади, а й для громадянського суспільства, оскільки за оптимального поділу влади досягається забезпечення прав і свобод людини і громадянина. А це головне призначення і завдання громадянського суспільства.

Безумовно, становлення такого суспільства значною мірою залежить від якості конституційного законодавства, і насамперед Конституції, яка має закладати демократичні засади функціонування держави і суспільства. При цьому в умовах громадянського суспільства право є виразником не тільки волі економічно і політично пануючого класу, а й гуманістичного імперативу свого часу, його моральних орієнтирів. У цьому аспекті важливе закріплення в Основному Законі України (ст. 21) положення, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Зусилля держави і суспільства мають бути зосереджені на забезпеченні прав і свобод людини і громадянина. Це головне, на що має бути спрямована їхня діяльність. Конституція України 1996 р. досить детально і з урахуванням міжнародно-правових стандартів встановила конституційно-правовий статус особи. Третя частина конституційних статей присвячена правам людини і громадянина. Це досить важливо, оскільки світовий досвід свідчить, що найбільш успішно розвивається та соціальна система, в якій найбільш повно розкривається творчий потенціал людини. Саме вільна і відповідальна людина є головною рушійною силою складних суспільних відносин – політичних, економічних, соціальних, правових, етнічних, конфесійних, культурних. Участь особи у всіх сферах суспільної життєдіяльності забезпечується системою прав і свобод, в яких виражено прагнення людини на гідне життя і благополуччя. У цьому аспекті суттєве значення має закріплення в Конституції України (ст. 3) положення, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав людини і громадянина є головним обов'язком держави. У цій конституційній нормі чітко виражений новий підхід щодо взаємовідносин держави і громадянина: не людина для держави, а навпаки.

У ст. 3 Конституції втілений персоноцентристський підхід, в основі якого – пріоритет прав особи, а не соціоцентристський, що ґрунтується на пріоритеті прав держави. У цій конституційній нормі закладена філософія Конституції, основоположна її ідея – пріоритет прав людини і громадянина.

Створення умов для забезпечення людиною своїх прав і свобод – основоположне завдання держави і структур громадянського суспільства.

При цьому слід враховувати й те, що проблема прав особи в сучасному світі має як внутрішньодержавне, так і міжнародне значення. Національні інститути захисту прав і свобод людини доповнюються інститутами міжнародно-правовими, тобто людина стає суб'єктом міжнародного права. Це свідчить про усвідомлення світовою спільнотою великої ролі, яку відіграють права і свободи людини в забезпеченні ефективного національного і міжнародного розвитку. Права і свободи людини – це головна мета і важливий інструмент будь-якої демократичної правової держави, яка намагається забезпечити добробут і безпеку суспільства. Тому визнання, забезпечення і захист прав і свобод людини і громадянина має стати головним обов'язком Української держави, як це зазначено у ст. 3 Конституції. Саме за наявності таких умов може більш інтенсивно розвиватися процес становлення в Україні громадянського суспільства.

Державним інституціям слід викорінити традиційне ставлення до людини як до підданого, мовчазного виконавця державних команд і наказів. Опікунська, патерналістська політика держави має поступитися місцем партнерським відносинам між громадянином і владою. Водночас суспільству слід усвідомити, що сутністю історичного прогресу, його змістом і рушійною силою є розвиток особистості шляхом розширення її прав і свобод, створення умов для їх реалізації. Відповідно всі структури і інститути суспільства і держави – це інструменти, які забезпечують права і свободи людини. Конституція України, як у цілому конституційне і поточне законодавство, – це спосіб забезпечення правових умов реалізації прав особи.

Дотримання прав і свобод людини не тільки сприяє розкриттю творчого потенціалу особи, а й зміцненню держави, слугує забезпеченню стабільності конституційного ладу. Партнерські відносини суспільства і органів державної влади, розвиток інститутів громадянського суспільства – важлива умова цивілізованого вирішення політичних і соціальних конфліктів, узгодження суперечливих і різноспрямованих групових інтересів, досягнення і підтримки громадянського миру і злагоди. Без цього неможливий стійкий і ефективний розвиток країни, її конкурентоспроможність у світовому співтоваристві, у тому числі в економічній сфері.

Такі постулати, на жаль, далеко не завжди усвідомлюються політичною елітою України, парламентаріями, органами виконавчої та судової влади. Про це свідчить глибоке розшарування суспільства за матеріальним достатком, зростання корупції і організованої злочинності, жорстка конфронтація як між різними політичними угрупованнями, так і вищими органами державної влади (насамперед законодавчою і виконавчою), поширення правового нігілізму, недотримання норм Конституції і законів не тільки пересічними громадянами, а й високими посадовими особами, в тому числі народними депутатами, повсякденне порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, відсутність ефективних механізмів захисту цих прав особи. На такому стані із забезпеченням Орав людини і громадянина неодноразово наголошували у своїх доповідях Президент

України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, парламентські комітети, Генеральний прокурор України, науковці.

На цьому акцентують увагу і політичні партії, особливо в період проведення виборчих кампаній. Сьогодні в Україні понад 100 політичних партій, але ситуація з правами людини не найкраща. У ст. 36 Конституції встановлено, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Як свідчить практика, політичні партії, як вагома структура громадянського суспільства, що формується в Україні, не мають досвіду, а не-рідко й бажання захищати інтереси своїх членів.

Така ситуація з правами людини і громадянина в Україні, з правозахисною діяльністю політичних партій, інших структур громадянського суспільства зумовлена низкою чинників, у тому числі історичними традиціями. З самого початку більшовицького перевороту досить чітко проявилася тенденція ужорсточення влади і відмови від демократичних і правових традицій, які розвивалися упродовж попередніх 50 років. Особистість відштовхувалася на периферію суспільного буття. Ленін уміло скористався російськими традиціями деспотичного управління і замість демократії, для якої не було навичок, проголосив диктатуру, що була більш схожою з колишнім самодержавством. Більшовицька влада насильно знищувала ліберальні і демократичні партії, суспільні організації і навіть пролетарські та селянські масові організації. Про це свідчить повною мірою і історичний досвід України. Більшовики встановлювали повний контроль над суспільством насамперед з допомогою цілеспрямованої системи ідеологічних заходів. У результаті суспільство переважно втратило самостійні канали контролю над державною владою. Фактично суспільство могло лише схвалювати курс, який був визначений партійною елітою. В умовах тотального ідеологічного і політичного контролю над особою і суспільством державна влада, по суті, була безконтрольною. А безконтрольна влада не може реально захистити і забезпечити права і свободи людини, хоча ці права ґрунтовно закріплювалися в нормах конституцій, наприклад, в Конституції СРСР 1977 р., у Конституції УРСР 1978 р.

Намагання влади на етапі перебудови розбудити громадську ініціативу, щоправда, в контрольованих державою межах, закінчилася провалом, падінням конституційного режиму і розпадом СРСР. «Керована демократія», за якої допускалися окремі громадські ініціативи, але під контролем владних структур, не відбулася.

Розглядаючи процес становлення в Україні громадянського суспільства і правової державності в аспекті забезпечення конституційних прав людини і громадянина, повною мірою слід враховувати історичний досвід взаємовідносин влади і суспільства. А він свідчить про те, що держава, яка нехтує правами і свободами людини і громадянина, неминуче зазнає катастрофи. Ні комуністичний режим, ні Радянський Союз не зникли б з історичної арени, якби забезпечувалися і захищалися права особи. Практика

свідчить, що ні деспотичному самодержавству, ні тоталітарному радянському режиму так і не вдалося знайти оптимального розв'язання проблеми взаємодії державної влади і структур суспільства, що могло б забезпечити умови для сталого розвитку країни на демократичних засадах і реалізувати права і свободи людини. У свою чергу суспільство не зуміло конструктивно протистояти беззаконню і свавілля влади, незважаючи на широкий комплекс прав, встановлених на рівні конституцій.

Тому сьогодні головним завданням держави і українського суспільства є реалізація прав і свобод особи. Трохи більш як десятирічний досвід існування України як незалежної, суверенної держави свідчить, що недостатньо проголосити і навіть закріпити на рівні Конституції України пріоритет прав людини. Громадянському суспільству необхідно усвідомити, що сутністю історичного процесу, його змістом і рушійною силою є розвиток людської особистості, розширення, а не звуження прав і свобод особи. Важливо, щоб державні інституції, структури громадянського суспільства були спрямовані на реальне забезпечення прав людини і громадянина.

Демократичні засади взаємовідносин держави і громадянського суспільства, в центрі яких перебуває особа, в деяких країнах світу налічує кілька століть (США, Англія, Франція). В Україні – трохи більше десяти років. Тому, аналізуючи стан реалізації і забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні на сучасному етапі, є підстави стверджувати, що права і свободи особи, незважаючи на ґрунтовне їх закріплення в Конституції України 1996 р., поки що не стали дійсною вищою соціальною цінністю для держави, що зумовлено як попередньою історією, так і сучасними економічними, соціальними та політичними проблемами. Державні інституції ще не перебороли сформовані впродовж століть традиції недооцінки людини, її прав і свобод. У свою чергу громадянське суспільство в особі політичних партій та інших інститутів недостатньо активні в захисті прав і свобод особи. Тому концептуально важлива ідея пріоритету прав і свобод людини, закріплена в ст. 3 і в другому розділі Конституції України, поки що не стала «суспільним договором» влади і суспільства на нинішньому етапі державотворення і правотворення. Необхідний термін для того, щоб держава не тільки декларувала на конституційному рівні, а й поважала, дотримувалась і захищала права і свободи людини як найвищу соціальну цінність. Судячи з нинішньої економічної і соціально-політичної ситуації в Україні, потрібна довготривала і напружена робота політичних партій та інших інститутів громадянського суспільства, щоб права і свободи людини та їх гарантії визначали зміст і спрямованість діяльності Української держави, як це закріплено в частині другій ст. 3 Конституції.

При цьому слід враховувати, що розвинутому громадянському суспільству притаманний демократичний політичний режим правління, який характеризується: багатогранною участю громадян у політичному житті; активним використанням форм безпосередньої і представницької демократії; гарантованістю прав і свобод особи. Такий режим зацікавлений у діяльності політичних організацій, які виражають погляди різних політичних сил.

Парадоксальність нинішньої ситуації полягає в тому, що проголошена у ст. 1 Конституції України правова, соціальна держава згортає соціальні програми, в тому числі і стосовно потерпілих від Чорнобильської катастрофи. Для громадян з'явилася значна свобода у виборі роду діяльності, в тому числі в підприємницькій сфері. Уперше в історії українського конституціоналізму в частині першій ст. 42 Конституції встановлюється, що кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Таким чином, держава перестала бути монопольним роботодавцем. Але водночас різко знизився рівень життя широких верств населення, якість соціального забезпечення, безплатного медичного обслуговування та освіти.

Конституція України чітко закріпила право громадян на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право на збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39). Водночас Конституція встановлює межі використання зазначених та інших конституційних прав і свобод. Так, забороняється утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства та розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення (частина перша ст. 37). Здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей (частина друга ст. 35).

Наявність відповідних меж для реалізації вказаних свобод необхідна в будь-якому, навіть у найдемократичнішому громадянському суспільстві. Без таких меж ці цінності демократії можуть набувати викривлених форм. Уже більше десяти років в Україні існує свобода слова – в пресі, на радіо і телебаченні, на мітингах, в книгах, лекціях. Що це благо – немає потреби доводити. Водночас не секрет, що нерідко свобода слова далека від елементарних моральних цінностей. Є негативними наслідки цього процесу: поширення порнографії, низькопробної естрадної музики тощо. Все більшою мірою на засоби масової інформації впливають гроші. «Незалежні» ЗМІ відкрито слугують тим, хто їх утримує. Статті публікуються за платню з тією ж легкістю, що й реклама. Тенденція концентрації капіталу в засобах масової інформації посилюється в результаті державної «дерегуляції» в цій сфері діяльності. І ця проблема на сьогодні стає дуже актуальною. Про це свідчать і парламентські слухання щодо ЗМІ.

Громадянське суспільство формується людьми як відповідна система економічних, політичних, правових і культурних відносин, автономна стосовно держави. Рівень розвитку таких відносин залежить передусім від міри свободи, відповідальності і активності громадян, від ефективності правових інститутів держави і ринкової економіки. Відповідно за цими

напрямами має вестися конструктивна співпраця державних інституцій в Україні і структур громадянського суспільства, які формуються. Це кардинальний напрям суспільного розвитку і вирішення нагальних проблем соціуму.